

ABC

2026
EDITION

CHILD DEVELOPMENT & PEDAGOGY

শিশু বিকাশ আৰু শিক্ষণ বিজ্ঞান

ASSAM E-GUIDE

Distribute by
Assam E-Guide

ASSAM TET (GT & PGT) | CTET

Scan the QR code
to visit our website

CHILD DEVELOPMENT & PEDAGOGY

Copyright © 2026, by Assam E-Guide

No Part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise or stored in a database or retrieval system without the prior written permission of the publishers. The program listings (if any) may be entered, stored and executed in a computer system, but they may not be reproduced for publication.

Dedicated to
All Aspirants

Copyright © Assam E-Guide
Email: - assameguide@gmail.com

CONTENT (সূচীপত্ৰ)

Concept of Growth and Development (বৃদ্ধি আৰু বিকাশৰ ধাৰণা)
Principles and Factors of Development (বিকাশৰ নীতি আৰু কাৰকসমূহ)
Development During Adolescence (কৈশোৰ অৱস্থাৰ বিকাশ)
Major Theories of Development (বিকাশৰ মুখ্য ধাৰণাসমূহ)
Intelligence and Individual Differences (বুদ্ধিমত্তা আৰু ব্যক্তিগত পাৰ্থক্য)
Personality, Adjustment and Mental Health (ব্যক্তিত্ব, সমন্বয় আৰু মানসিক স্বাস্থ্য)
Nature and Process of Learning (শিক্ষণৰ প্ৰকৃতি আৰু প্ৰক্ৰিয়া)
Theories and Laws of Learning (শিক্ষণৰ ধাৰণা আৰু নিয়মসমূহ)
Motivation, Attention and Interest (প্ৰেৰণা, মনোযোগ আৰু আগ্ৰহ)
Nature and Principles of Teaching (পাঠদানৰ প্ৰকৃতি আৰু নীতি)
Child Centred and Progressive Education (শিশু কেন্দ্ৰিক আৰু প্ৰগতিশীল শিক্ষা)
Methods, Techniques and Teaching Skills (শিক্ষণ পদ্ধতি, কৌশল আৰু শিক্ষণ দক্ষতা)
Classroom Management and Discipline (শ্ৰেণীকোঠা পৰিচালনা আৰু অনুশাসন)

Chapter 1

Concept of Growth and Development

(বৃদ্ধি আৰু বিকাশৰ ধাৰণা)

1.1 Introduction

Child development is a continuous and systematic process, starting from conception and continuing till the end of life.

For a teacher, understanding growth and development helps in planning age-appropriate teaching, discipline, evaluation, and guidance for school-going and adolescent learners.

শিশুৰ বিকাশ এটা অবিৰত (continuous) আৰু সুসংগঠিত প্ৰক্ৰিয়া যি গৰ্ভাৱস্থাৰ পৰা জীৱনৰ অন্ত পৰ্যন্ত চলি থাকে। এজন শিক্ষকে যদি বৃদ্ধি আৰু বিকাশক ভালদৰে বুজে, তেন্তে তেওঁ বয়সঅনুকূল শিক্ষা, শৃংখলা, মূল্যায়ন আৰু পৰামৰ্শ ঠিকভাৱে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে।

1.2 Meaning of Growth (বৃদ্ধিৰ অৰ্থ):

- Growth refers to **quantitative, physical increase** in size, length, weight, and structure of the body or its parts.

বৃদ্ধি (Growth) বুলিলে দেহৰ আকাৰ, লম্বাই, ওজন, অংগ-প্ৰত্যংগ ইত্যাদিৰ **পৰিমাণগত (quantitative)** বৃদ্ধি বুজায়।

- It can be **measured** in units such as centimetres, kilograms, etc. and is mostly related to bodily changes like height, weight, organ size, etc.

ইয়াক নিয়মিতভাৱে মাপি ধৰা যায়—যেনে ওজন, লম্বাই, মাথাৰ পৰিধি আদি।

- Growth is more rapid during prenatal period, infancy and adolescence, and it slows down after adulthood.

গৰ্ভাৱস্থা, শৈশৱ (infancy) আৰু কৈশোৰত (adolescence) বৃদ্ধিৰ গতি আটাইতকৈ বেছি হয়।

1.3 Meaning of Development (বিকাশৰ অৰ্থ):

- Development is a **progressive series of orderly and coherent changes** in behaviour and abilities, from a simple to a more complex and mature state.

বিকাশ (Development) বুলিলে আচৰণ, যোগ্যতা, মন-মানসিকতা, জ্ঞান, ভাষা, নীতি-নৈতিকতা আদি ক্ষেত্ৰত হোৱা **গুণগত (qualitative)** আৰু সুসংগঠিত পৰিৱৰ্তন বুজায়।

- It includes changes in **cognitive, social, emotional, language, moral and personality** aspects of the child.

বিকাশৰ জৰিয়তে এটা শিশু সহজ ধাপৰ পৰা ক্ৰমে অধিক জটিল আৰু পৰিপক্ব অৱস্থালৈ আগবাঢ়ে।

- Development is mostly **qualitative**, not easily measurable in units like centimetres or kilograms, but observed through skills and behaviours (e.g., thinking, speaking, adjusting with peers).

ইয়াৰ পৰিমাণ সাধাৰণতে সংখ্যাত নহয়, আনহাতে শিশুৰ আচৰণ, সমস্যাৰ সমাধান, সামাজিকতা, অনুভৱ নিয়ন্ত্ৰণ আদি দ্বাৰা কৰা হয়।

- Development is **lifelong**; it continues from conception till death.

বিকাশ গৰ্ভাৱস্থাৰ পৰা মৃত্যু পৰ্যন্ত চলি থাকে; ই জীৱনৰ সকলো পৰ্যায়ত দেখা যায়।

1.4 Difference between Growth and Development (বৃদ্ধি আৰু বিকাশৰ মাজৰ পাৰ্থক্য):

Point	Growth	Development
Nature	Physical, quantitative change in size, length, weight etc.	Qualitative change in abilities, behaviour, personality etc.
Scope	Related mainly to body and organs.	Related to whole personality – physical, mental, social, emotional, moral.
Measurement	Measurable in numbers (cm, kg, etc.).	Not directly measurable; observed through skills and behaviour.
Duration	Faster in early years; stops after a certain age.	Continuous from conception to death.
Part vs Whole	Refers often to change in a part of the body (e.g., leg length).	Refers to overall change in the individual.

1.5 Stages of Development (infancy, childhood, early adolescence, later adolescence):

(বিকাশৰ পৰ্যায়সমূহ):

- Development across the lifespan is divided into different stages.

গোটেই জীৱনকালৰ বিকাশক বিভিন্ন পৰ্যায়ত ভাগ কৰা হয়।

- For school-going and adolescent learners, four important stages are: infancy, childhood, early adolescence, and later adolescence.

স্কুললৈ যোৱা আৰু কিশোৰ-কিশোৰীৰ শিক্ষার্থীৰ বাবে চাৰিটা গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰ্যায় হ'ল: শিশুকাল, শৈশৱ, প্ৰাথমিক কৈশোৰ আৰু পিছৰ কৈশোৰ।

1.5.1 Infancy (Birth to about 2 years)/ শিশুকাল (জন্মৰ পৰা প্ৰায় ২ বছৰ):

- Period of very rapid physical growth – weight and height increase quickly.

অতি দ্ৰুত শাৰীৰিক বৃদ্ধিৰ সময় – ওজন আৰু উচ্চতা দ্ৰুতভাৱে বৃদ্ধি পায়।

- Basic motor skills develop: holding head, sitting, crawling, standing, walking.

মৌলিক চলন দক্ষতা বিকাশ হয়: মূৰ ধৰি থকা, বহি থকা, হাঁহি থকা, থিয় হোৱা, খোজ কঢ়া।

- Emotional bond (attachment) with mother/caregiver is formed; trust vs mistrust develops.

মাতৃ/যত্ন লোৱা ব্যক্তিৰ সৈতে আৱেগিক বন্ধন (মোহ) গঢ় লৈ উঠে; বিশ্বাস বনাম অনাস্থাৰ বিকাশ ঘটে।

1.5.2 Childhood (Roughly 3–11 years: preschool and primary school)

শৈশৱ (প্ৰায় ৩–১১ বছৰ: প্ৰাক-বিদ্যালয় আৰু প্ৰাথমিক বিদ্যালয়):

- Growth becomes steady but slower than infancy.

বৃদ্ধি স্থিৰ হয় যদিও শিশুকালতকৈ লেহেমীয়া হয়।

- Child learns language, basic academic skills (reading, writing, arithmetic), and social rules.
শিশুৱে ভাষা, মৌলিক শৈক্ষিক দক্ষতা (পঢ়া, লিখা, অংক), আৰু সামাজিক নিয়ম শিকে।
- Self-concept, independence, cooperation and play with peers become important.
আত্মধাৰণা, স্বাধীনতা, সহযোগিতা আৰু সমনীয়াৰ সৈতে খেলা-ধূলা কৰাটো গুৰুত্বপূৰ্ণ হৈ পৰে।

1.5.3 Early Adolescence (Approximately 12–14 years) / প্ৰাথমিক কৈশোৰ (প্ৰায় ১২–১৪ বছৰ):

- Beginning of puberty: rapid physical changes like growth spurt, secondary sex characteristics.
যৌৱনকালৰ আৰম্ভণি: বৃদ্ধিৰ হুমুনিয়াহ, গৌণ লিংগ বৈশিষ্ট্যৰ দৰে দ্ৰুত শাৰীৰিক পৰিৱৰ্তন।
- Emotional instability, mood swings, sensitivity, and self-consciousness increase.
আৱেগিক অস্থিৰতা, মেজাজৰ পৰিৱৰ্তন, সংবেদনশীলতা, আৰু আত্মচেতনা বৃদ্ধি পায়।
- Start of search for identity; influence of peer group becomes strong.
পৰিচয়ৰ সন্ধান আৰম্ভ; সমনীয়া গোটাৰ প্ৰভাৱ শক্তিশালী হৈ পৰে।

1.5.4 Later Adolescence (Approximately 15–18 years) / পিছৰ কৈশোৰ (প্ৰায় ১৫–১৮ বছৰ):

- Physical growth moves towards completion; body reaches near-adult form.
শাৰীৰিক বৃদ্ধি সম্পূৰ্ণ হোৱাৰ দিশে আগবাঢ়িছে; শৰীৰটোৱে প্ৰাপ্তবয়স্ক ৰূপৰ ওচৰত উপনীত হয়।
- Abstract thinking, logical reasoning, career planning, value formation become strong.
বিমূৰ্ত চিন্তাধাৰা, যুক্তিযুক্ত যুক্তি, কেৰিয়াৰ পৰিকল্পনা, মূল্য গঠন শক্তিশালী হৈ উঠে।
- Young person works on stable identity, relationships, and preparation for higher education/occupation.
যুৱকে সুস্থিৰ পৰিচয়, সম্পৰ্ক, আৰু উচ্চ শিক্ষা/বৃত্তিৰ বাবে প্ৰস্তুতিৰ ওপৰত কাম কৰে।

1.6 Dimensions of Development (বিকাশৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশসমূহ):

Child development is **multidimensional**: physical, cognitive, social, emotional, and moral development occur together and influence each other.

শিশুৰ বিকাশ বহুমাত্ৰিক: শাৰীৰিক, জ্ঞানমূলক, সামাজিক, আৱেগিক আৰু নৈতিক বিকাশ একেলগে ঘটে আৰু ইটোৱে সিটোক প্ৰভাৱিত কৰে।

1.6.1 Physical Development (শাৰীৰিক বিকাশ):

- Refers to changes in body size, height, weight, muscle and bone growth, and motor skills.
শৰীৰৰ আকাৰ, উচ্চতা, ওজন, পেশী আৰু হাড়ৰ বৃদ্ধি, আৰু চলন-ফুৰণৰ দক্ষতাৰ পৰিৱৰ্তনক বুজায়।
- Includes fine motor skills (writing, drawing) and gross motor skills (running, jumping).
সূক্ষ্ম চলন দক্ষতা (লিখা, অংকন) আৰু স্থূল মটৰ দক্ষতা (দৌৰি, জাম্প) অন্তৰ্ভুক্ত।

1.6.2 Cognitive Development (জ্ঞানমূলক বিকাশ):

- Involves development of thinking, reasoning, memory, problem-solving, language and creativity.
চিন্তা, যুক্তি, স্মৃতিশক্তি, সমস্যা সমাধান, ভাষা আৰু সৃষ্টিশীলতাৰ বিকাশ জড়িত।

- Forms the base for academic learning and higher-order thinking in school subjects.

বিদ্যালয়ৰ বিষয়ত শৈক্ষিক শিক্ষণ আৰু উচ্চ পৰ্যায়ৰ চিন্তাৰ ভিত্তি গঠন কৰে।

1.6.3 Social Development (সামাজিক বিকাশ):

- Refers to learning to interact with others, make friends, cooperate, share, and follow social rules and roles.

আনৰ সৈতে যোগাযোগ কৰিবলৈ, বন্ধুত্ব গঢ়ি তুলিবলৈ, সহযোগিতা কৰিবলৈ, ভাগ-বতৰা কৰিবলৈ আৰু সামাজিক নিয়ম আৰু ভূমিকা পালন কৰিবলৈ শিকাক বুজায়।

- Important for adjustment in family, school, peer group and community.

পৰিয়াল, বিদ্যালয়, সমনীয়া গোট আৰু সম্প্ৰদায়ত সমন্বয়ৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ।

1.6.4 Emotional Development (আৱেগিক /মানসিক বিকাশ):

- Involves understanding and expressing emotions (joy, anger, fear, jealousy, empathy), and learning to control and manage them.

আৱেগ (আনন্দ, খং, ভয়, ঈৰ্ষা, সহানুভূতি) বুজি পোৱা আৰু প্ৰকাশ কৰা, আৰু সেইবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু পৰিচালনা কৰিবলৈ শিকা।

- Closely related to self-concept, self-esteem, and mental health.

আত্মধাৰণা, আত্মসন্মান, আৰু মানসিক স্বাস্থ্যৰ সৈতে ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত।

1.6.5 Moral Development (নৈতিক বিকাশ)

- Refers to understanding of right and wrong, development of conscience, sense of justice, honesty, responsibility, and values.

সঠিক আৰু অনুচিতৰ বুজাবুজি, বিবেকৰ বিকাশ, ন্যায়বোধ, সততা, দায়িত্ব আৰু মূল্যবোধক বুজায়।

- Strongly influenced by parents, teachers, peers, culture, and religion.

পিতৃ-মাতৃ, শিক্ষক, সমনীয়া, সংস্কৃতি, ধৰ্মৰ দ্বাৰা প্ৰবলভাৱে প্ৰভাৱিত।

1.7 Relationship between Development and Learning (বিকাশ আৰু শিকনাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক):

Development and learning are **interrelated and interdependent**: each influence and supports the other.

বিকাশ আৰু শিক্ষণ আন্তঃসম্পৰ্কীয় আৰু পৰস্পৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল: প্ৰত্যেকেই আনটোক প্ৰভাৱিত কৰে আৰু সমৰ্থন কৰে।

1. Development provides readiness for learning (উন্নয়নে শিক্ষণৰ বাবে প্ৰস্তুতি প্ৰদান কৰে):

- Certain level of physical and cognitive development is necessary for a child to learn particular tasks (e.g., reading, writing, abstract mathematics).

শিশুৱে বিশেষ কাম (যেনে, পঢ়া, লিখা, বিমূৰ্ত গণিত) শিকিবলৈ শাৰীৰিক আৰু জ্ঞানমূলক বিকাশৰ নিৰ্দিষ্ট স্তৰৰ প্ৰয়োজন।

- Example: A child must develop eye-hand coordination and fine motor control before learning to write neatly.

উদাহৰণ: শিশুৱে পৰিপাটিকৈ লিখিবলৈ শিকাৰ আগতে চকুৰ হাতৰ সমন্বয় আৰু সূক্ষ্ম চলন নিয়ন্ত্ৰণ গঢ়ি

তুলিব লাগিব।

2. Learning accelerates development (শিক্ষণে বিকাশ ত্বৰাস্থিত কৰে):

- Through appropriate learning experiences (play, teaching, training), children can achieve higher levels of cognitive and social development (Vygotsky's idea of learning leading development).

উপযুক্ত শিক্ষণ অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে (খেলা, পাঠদান, প্ৰশিক্ষণ) শিশুৱে উচ্চ পৰ্যায়ৰ জ্ঞানমূলক আৰু সামাজিক বিকাশ লাভ কৰিব পাৰে (ভাইগটস্কিৰ শিক্ষণৰ নেতৃত্বত বিকাশৰ ধাৰণা)।

- School experiences, teaching methods, peer interaction, and enriched environment help in faster and better development of abilities.

স্কুলৰ অভিজ্ঞতা, পাঠদান পদ্ধতি, সমনীয়াৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া-কলাপ, আৰু সমৃদ্ধ পৰিৱেশে ক্ষমতাৰ দ্ৰুত আৰু উন্নত বিকাশত সহায় কৰে।

3. Two-way process (দুয়োখীয়া প্ৰক্ৰিয়া):

- Development influences what and how the child can learn at a particular age; learning, in turn, modifies and shapes further development.

বিকাশে শিশুৱে এটা বিশেষ বয়সত কি আৰু কেনেকৈ শিকিব পাৰে তাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়; শিক্ষণে পাছলৈ অধিক বিকাশৰ পৰিৱৰ্তন আৰু গঢ় দিয়ে।

- Therefore, teacher must consider both **stage of development** and **learning needs** while planning curriculum, pedagogy and assessment.

গতিকে পাঠ্যক্ৰম, শিক্ষাবিজ্ঞান আৰু মূল্যায়নৰ পৰিকল্পনা কৰাৰ সময়ত শিক্ষকে বিকাশৰ পৰ্যায় আৰু শিক্ষণৰ প্ৰয়োজনীয়তা দুয়োটাকে বিবেচনা কৰিব লাগিব।